

מספר הקורס: 6030426-00

שם הקורס בעברית: על התפילה

שם הקורס באנגלית: The Jewish Prayer

שנה"ל: תשפ"ג

שם המרצה: ד"ר יצחק ליפשיץ

שם תוכנית הלימודים: התוכנית הבינתחומית בפילוסופיה ובהגות יהודית

משך והיקף הקורס: סמסטר א, 2 ש"ס

מבנה/סיווג הקורס: סמינר

נקודות זכות אקדמיות: 2 נ"ז

דרישות קדם: מבוא לספרות חז"ל

מועד שעות הקבלה: יום שני 14:00-15:00

פרטי קשר של המרצה: isaacl@shalem.ac.il \ 050-5669122

מטרת הקורס

התפילה היהודית היא ממאפייני הזהות החשובים ביותר של היהודי מאז חורבן בית המקדש. בית הכנסת היווה מקום של עיצוב הקהילה היהודית עד זמננו. עיצוב התפילה והפיוט היו מן הטקסטים החשובים ביותר ביצירה היהודית, ופרשנות התפילה והפיוט היו בימי הביניים מרבית הטקסט הכתוב. למרות זאת מחקר התפילה לא זכה לאותו משקל שיוחד לחקר ההלכה וההגות. הקורס הזה ינסה לתקן מעט את העיוות המחקרי הזה.

תיאור הקורס

הקורס יתמקד בשלושה נושאים ויעוצב באופן היסטורי. הוא יחל בהתפתחות ההיסטורית של בתי הכנסת, מן העת העתיקה ועד זמננו, תפקידו בתקופות השונות ומבנהו האדריכלי. תשומת לב מיוחדת תינתן להתפתחות עזרת הנשים. הנושא השני יהיה עיצוב התפילה הראשוני בעת העתיקה עד עיצובו המוכר בימינו, כפי שהתעצב בתקופת הגאונים. הנושא השלישי הוא הפיוט, עלייתו בימי הביניים ושקיעתו בעת החדשה. תשומת לב מיוחדת תינתן לפרשנות הפיוט – גוף טקסטואלי הזוכה לעיון מחדש רק לאחרונה.

חובות הקורס והרכב הציון בקורס

- עבודה אחת במהלך הסמסטר (באורך של כ-4 עמודים): 40%
- עבודה סופית (באורך של כ-6 עמודים): 60%

ציון עובר: 60

שיעור א: שיעור מבוא: דיון על התיאולוגיה של התפילה.

הדיון יתמקד בשאלה התיאולוגית על דימוי האל, על האפשרות של קיום יחסי גומלין עם אלוהים, ועל האפשרות של יחס אישי, פרטי.

קריאת חובה:

רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג פרק לב, מהדורת הלל גרשוני, עמ' 226-228.

יוסף יצחק ליפשיץ, אחד בכל דמיונות: הגותם הדיאלקטית של חסידי אשכנז (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשע"ה), עמ' 154-159.

קריאה מומלצת:

הרב יוסף דוב סולובייצ'יק, עבודה שבלב: מסות על התפילה, (ירושלים: עמותת תורת הרב, תשס"ה), עמ' 3-42.

שיעור ב: בית הכנסת כמוסד דתי וקהילתי

בשיעור זה נלמד על עיצוב בית הכנסת לדורותיו, ועל מטרותיו השונות, ממקום המיועד לקריאת התורה, להטפה ולתפילה.

מקורות ארכיאולוגיים מצביעים על קיומם של בתי כנסת לפני חורבן בית שני. תיבחן הטענה במחקר שהם שמשו בעיקר לקריאה בתורה, וכי רק אחר החורבן החלו לפעול כמקום תפילה בציבור. בתי כנסת נבנו בכל המרחב היהודי, ועיצובם נקבע על פי הטעם האדריכלי בכל מקום ובכל תקופה. באשכנז של ימי הביניים נבנו יחד עם בתי הכנסת, אולמות תפילה לנשים שאט אט החלו לפעול בצמוד לבית הכנסת הגברי כעזרות נשים.

קריאת חובה (במקראה):

שמואל ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה (ירושלים: משרד החינוך והתרבות, מרכז זלמן שזר, תשמ"ג), עמ' 143-170.

אהוד נצר, "בתי כנסת מימי הבית השני והשפעתם על התפתחות בתי הכנסת של תקופת המשנה והתלמוד – סקירה אדריכלית", ועשו לי מקדש: בתי-כנסת מימי קדם ועד ימינו, עורכים: יעקב אשל, אהוד נצר, דוד עמית ודוד קאסוטו (אריאל: רשות המחקר, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, תשס"ד), עמ' 9-24.

קריאה מומלצת:

ריכרד קראוטהיימר, בתי-כנסת בימי-הביניים, תרגם עמוס גורן (ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ד), עמ' 95-187.
עמירם חרל"פ, בתי-כנסת בארץ-ישראל מימי קדם ועד ימינו (תל-אביב: משרד הבטחון, הוצאת דביר), עמ' 13-54.
שמואל ספראי, "האם היתה קיימת עזרת נשים בבית הכנסת בתקופה העתיקה?", תרביץ לב, ד תשכ"ג, עמ' 329-338.
ישראל ליון, "בית-הכנסת בתקופת בית שני – אופיו והתפתחותו", בתי-כנסת עתיקים, ערכו אהרן אופנהיימר, אריה כשר, אוריאל רפפורט (ירושלים: יד-בן-צבי, תשמ"ז), עמ' 11-30.

שיעור ג: מבית מקדש לבית כנסת – תפילה במקום קרבן:

מקובל לראות בתפילה תחליף לעבודת הקרבנות. אלא שתפילה נמצאת כבר בתקופת המקרא, והמקדש עצמו יועד מתחילתו כמקום תפילה. ובכל זאת, אין ספק שחורבן בית המקדש היווה סיום של עידן פולחן הקרבנות. חז"ל עצמם מציינים את עיצוב התפילה כתחליף לקרבנות. הקשר בין הקרבנות והתפילה יבחן בשיעור זה.

קריאת חובה:

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו ע"ב;
תלמוד ירושלמי מסכת ברכות פרק ד הלכה א;
רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק א הלכה י.

קריאה מומלצת:

שלמה קלמן (סטפן) רייף, התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית, תרגמה עלית קרפ (אור-יהודה: הוצאת דביר, תש"ע), עמ' 66-101.

שיעור ד: מטבע ברכות, סידור התפילה ועיצובו באלף הראשון:

המושגים מטבע ברכות וסדר התפילה מצויים כבר בתלמוד. הם מציינים נוסח בסיסי של סידור התפילה. מאז עיצוב תשתית זו עד ימינו, תפח הסידור לנוסחים השונים שאנו מכירים. הסידורים הראשונים הדומים לסידורים של ימינו התחברו בשלהי תקופת הגאונים – סדר רב עמרם וסדר רב סעדיה גאון. הגניזה הקהירית חשפה נוסחים אחרים שהיו שכיחים בארץ ישראל.

קריאת חובה (במקראה):

משנה מסכת ברכות פרק ד משנה ג – ד.

שלמה קלמן (סטפן) רייף, התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית, תרגמה עלית קרפ (אור-יהודה: הוצאת דביר, תש"ע), עמ' 134-163.

קריאה מומלצת:

דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט (ירושלים: מאגנס, תש"מ), עמ' 407-420.
עזרא פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן (ירושלים: מאגנס, תשעב), עמ' 58-3.

שיעור ה: עיצוב סידור התפילה בימי הביניים

עם התקבלות ההלכה התלמודית והלכת הגאונים בתפוצות, אמצו הקהילות הלכות ונוסחי תפילה, על פי ההנחיות וההוראות של הלכות אלה. עיון בדיונים על הנוסח הנכון חושפים את היחס העדין של אנשי ההלכה להלכה התלמודית ולמנהג המקומי.

קריאת חובה:

יצחק זימר, עולם כמנהגו נוהג (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ו), עמ' 123-131.

קריאה מומלצת:

שלמה קלמן (סטפן) רייף, התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית, תרגמה עלית קרפ (אור-יהודה: הוצאת דביר, תש"ע), עמ' 164-216.

שיעור ו: הפיוטים באלף הראשון

עולם הפיוטים העברי מהווה את אחת היצירות האומנותיות החשובות ביותר בעם היהודי. הפיוטים התחברו לרוב כתוספת למטבע התפילה, ויש מהם שחדרו לתפילה ונעשו לגוף נוסח התפילה הקבוע. לפיוטים מאפיינים פיוטיים משל עצמם, והם נחלקים על פי מיקומם בתפילה. נלמד על הפייטנים החשובים ועל סוגי הפיוטים השונים.

קריאת חובה:

שולמית אליצור, סדר משלשי הקדש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי רבי אלעזר בירבי קליר (ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות, תשע"ט), עמ' 3-36.

קריאה מומלצת:

עזרא פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן (ירושלים: מאגנס, תשע"ב), עמ' 217-230.

שיעור ז: פיוטים בימי הביניים

פייטנים פעלו בימי הביניים לא פחות מאלף הראשון. חיבור פיוטים לא היה מסור לפייטנים "מקצועיים". אנשי הלכה רבים כתבו פיוטים, וכפי הנראה לפיוטים נודע גם תפקיד פוליטי. בפיוטים נשזרו נושאי הגות וחברה, הלכה ומוסר. בשיעור זה נסקור את פועלם של פייטנים במזרח ובמערב.

קריאת חובה:

עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים (ירושלים: מאגנס, תשס"ח), עמ' 339-331, 441-433.

קריאה מומלצת:

עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים (ירושלים: מאגנס, תשס"ח), עמ' 338-289.

שיעור ח: פרשנות הפיוט:

פרשנות הפיוט היא מן הטקסטים העשירים ביותר בימי הביניים, אלא שהרוב המוחלט שלו נמצא בכתבי יד ולא יצא עד כה לאור. הספרים הידועים בזמננו הם מחוג חסידי אשכנז – ערוגת הבושם ופירוש התפילה לרוקח. בשיעור זה נעמוד על מסורת עשירה זו ומשמעויותיה.

קריאת חובה:

הקדמת אפרים א' אורבך, ערוגת הבושם (ירושלים: הוצאת מקיצי נרדמים, תשכ"ג), עמ' 23-3.

קריאה מומלצת:

הקדמת אפרים א' אורבך, ערוגת הבושם (ירושלים: הוצאת מקיצי נרדמים, תשכ"ג), עמ' 111-24.

שיעור ט: השפעת הקבלה על התפילה

השפעות של תורת הנסתר על ההלכה היו כבר בימי הביניים, אצל חסידי אשכנז ואצל הקבלה הספרדית, ברם המאה השש עשרה הביאה את ההשפעות הרבות ביותר, בעיקר בצפת אך גם באיטליה ומאוחר יותר גם במזרח אירופה. בשיעור זה נעמוד על כמה מהשפעות אלה.

קריאת חובה:

משה חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג (רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ב), עמ' 44-21.

קריאה מומלצת:

משה חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג (רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ב), עמ' 179-117.

שלמה קלמן (סטפן) רייף, התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית, תרגמה עלית קרפ (אור-יהודה: הוצאת דביר, תש"ע), עמ' 264-217.

שיעור י': השפעת הדפוס על התפילה ועל סידור התפילה:

התפילה עמדה מאז תחילתה במתח שבין הקבוע והיצירתי. המצאת הדפוס חוללה שני שינויים עיקריים בסידור התפילה. היא קיבעה את היסוד החדשני בתפילה – הפיוט, וצמצמה מאוד את חיבורם של פיוטים חדשים, והיא עוררה בירור מחודש על הנוסח המדויק ויצרה בו האחדה רבה. בשיעור נעמוד על שני שינויים אלה ועל השלכותיהם.

קריאת חובה:

שלמה קלמן (סטפן) רייף, התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית, תרגמה עלית קרפ (אור-יהודה: הוצאת דביר, תש"ע), עמ' 241-250.

שיעור יא: התפילה והניגון – תפקיד המוזיקה בתפילה:

המוזיקה של התפילה איננה נחשבת לבעלת חשיבות זהה למבע המילולי, אבל יש לה מסורת עתיקה, ונודע לה משקל מסורתי רב. בשיעור נבחן את המסורת ההגותית והמוזיקלית של "נוסח" התפילה.

קריאת חובה:

יוסף יצחק ליפשיץ, אחד בכל דמיונות: הגותם הדיאלקטית של חסידי אשכנז (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשע"ה), עמ' 168-182.

קריאה מומלצת:

רות הכהן פינצ'ובר, עלילת הרעש נגד היהודים (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשפ"א) יוסף יצחק ליפשיץ, "לשמוע אל הרינה ואל התפילה", בזכות שימור נוסח התפילה המסורתי" אקדמות כא (תשס"ח), עמ' 7-28.
דוב שוורץ, כינור נשמת: המוזיקה בהגות היהודית (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ג), עמ' 125-169.

שיעור יב: התפילה ובית הכנסת בימינו – שאלות חברתיות ומגדריות:

בתי הכנסת בעת החדשה ידעו שינויים רבים וכנראה העיקרי שבהם הוא הבנת הצורך בשוויון בין המינים. השוויון המלא נהג תחילה בבתי כנסת רפורמיים, מאוחר יותר בבתי כנסת קונסרבטיביים ולאחרונה נעשים שינויים גם בבתי כנסת אורתודוקסיים. בשיעור זה נדון בנושא זה בפרספקטיבה הלכתית והיסטורית.

קריאת חובה:

תלמוד בבלי מסכת סוכה דף נא עמוד ב

שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק א סימן לט

קריאה מומלצת:

דניאל שפרבר, קריאת נשים בתורה: פרקים במדיניות פסיקה, ירושלים: הוצאת ראובן מס, 2007, עמ' 17-50.

שיעור יג: שיעור סיכום